

ПОРТУГАЛСКАТА КОЛОНИАЛНА ГЕОПОЛИТИКА В АФРИКА

(сп. Понеделник, бр.7-8, 2008)

Португалия била колониална държава, която владеела отделни територии в различни части на света между XVI и XX в. Нейната задморска империя включвала три обособени части. Най-напред започнало изграждането на търговска и военно-морска система по бреговете на Индийския океан, където португалците извършвали търговия с ориенталски стоки и подправки. Португалското господство в този район обаче продължило твърде кратко. Между 1530 и 1822 г. на другия край на света, Бразилия била най-обширната португалска колония, разполагаща с големи запаси на злато, диаманти и желязна руда, а също и с плодородни земи за отглеждане на каучук, захарна тръстика, кафе, какао и банани. Между тези две зони оставала Африка, която благодарение на удобното си геополитическо положение първа привлякла интересите на португалските колонизатори.

Целта на статията е да се анализира португалската колониална геополитика в Африка, като последователно се разгледат процесите на овладяване и усвояване на африканското пространство и колонизирането на отделни части от континента, преди всичко от гледна точка на политическата география¹.

Португалия станала независима държава към края на XI в. Територията ѝ обхващала югозападните части на Иберийския полуостров и била малко и периферно кралство, обвързано с християнството в неговия католически модел. От началото на своето съществуване Португалия била бедна държава, раздирана от вътрешнополитически кризи, на която постоянно се налагало да воюва както с Испания, така и с арабите. Тя обаче притежавала и значителен морски излаз, като с течение на времето крайбрежието започнало да доминира в икономическия живот на страната. Към края на XIV в. били създадени предпоставки за осъществяването на активна отвъдморска търговия, от която били заинтересовани всички съсловия в обществото.

Колониалните инициативи започнали с овладяването на Сеута – първата португалска задморска придобивка, разположена на мароканския бряг на Средиземно море. Завладяването на тази важна арабска крепост, притежаваща стратегическо местоположение, се счита за официално начало на португалската политика на експанзия. Тя била свързана със съставянето на план за морската стратегия, според който португалците трябвало да достигнат южния край на континента, за да открият морски маршрут към Индия, тъй като Пътят на коприната вече бил контролиран от османските турци².

Изследването на атлантическото крайбрежие на Африка през XV в. преминало през три основни фази. Първата обхващала периода между 1434 г., когато Жил Ианеш заобиколил нос Бужадор, и 1460 г., когато починал Енрике Мореплавателя. Дон Енрике бил португалски принц, който превърнал географските открития от морска война с арабите в научно-изследователско проучване. През този важен етап били

¹ Политическата география е наука за взаимодействието между политическите процеси и пространството. Тя е пряко свързана с геополитиката, геостратегията и военните науки.

² През 1453 г. турските войски обсадили Константинопол, поради което достъпа до Ориента бил блокиран. Дотогава търговската дейност се осъществявала по Пътя на коприната, който минавал през централноазиатските степи и свързвал Далечния Изток с пристанищата на Европа, доставяйки на европейския пазар широко търсените източни стоки.

открити някои острови като Азорите, Мадейра и Зелени нос. След 1441 г., когато били построени няколко фактории¹ в района на Гвинеийския залив, опознаването на крайбрежието започнало бързо да напредва. Португалските каравели преплавали целия бряг чак до Сиера Леоне, ивица дълга около 4000 км, а мореплавателите записвали наблюденията си и събирали информация за природните богатства на новоткритите земи. Втората фаза била между 1460 и 1474 г., когато откритията по брега били осъществявани от търговци и следователно подчинени на комерсиални цели. Португалските мореплаватели открили островите Сау Туме и Принсипи и достигнали екваториалната зона. Третата фаза приключила през 1487 г., а изследването на африканския бряг било ръководено лично от крал Жуау II. Тъкмо през този период стихийните географски открития се превърнали в морска стратегия с ясно определена цел – достигането до Индия. Във връзка с това бил подписан договор от Алкасуаш, който слагал край на конкуренцията между португалските и испанските кораби в африкански води, посредством разделителна линия през Канарския архипелаг. На юг нея новооткритите земи трябвало да принадлежат на Португалия, а това изчистило пътя на португалците към Южна Африка. Създадено било и икономическо пространство, включващо западноафриканското крайбрежие и близките острови, в чиято основа били слоновата кост, мелагетът², златният прах и търговията с роби. За пръв път на определени места били поставяни каменни паметници, като гранични знаци, които да осигурят и докажат португалската собственост. Португалците се придвижили на юг, а след като минали екватора, проникнали навътре към устието на река Заир. През 1488 г. завършило пътешествието на Бартолумеу Диаш, който достигнал нос Добра Надежда, с което пътят към Индия бил открит, но трябвало да мине цяло десетилетие преди да бъде използван. В края на XV в., благодарение на експедицията на Вашку да Гама, за пръв път португалците достигнали Малабарския бряг на Индия и за дълъг период от време, чак до прокопанването на Суецкия канал³ този маршрут бил единствената артерия, която свързвала Европа с пристанищата на Далечния Изток.

През XVI в. изследването и установяването по бреговете на Африка продължили, но те останали в сянката на опитите за осъществяване на търговски връзки с Ориента. Въпреки второстепенната роля, която играел африканският континент, твърде бързо било опознато и картографирано цялото крайбрежие от Мароко до Сомалия. Продължил и процесът на създаване на фактории и фортове⁴, които били групирани в два ареала. Западната зона включвала крепостите по атлантическия бряг, както и близките острови. С течение на времето тя се превърнала в място за изпращане на роби-негри към Бразилия за работа в плантациите, докато зоната на Индийския океан станала отправна база към богатствата на изтока. Тези два района имали различна геополитическа съдба. Бързото разпадане на системата от опорни точки в Мусонна Азия лишило източноафриканските пристанища от стратегическата им роля, която играели дотогава. Колонизирането на Бразилия пък довело до нарастване значението на атлантическата област. Най-много били военно-морските постове и търговските кантори по Гвинейското крайбрежие, което било наречено “Залива на робите”. За да контролират роботърговията португалците се установили на островите Зелени нос и Сау Туме и Принсипи. Покрай реките Сенегал, Рио Гранди, Заир, Куанза, Куама и Замбези, които имали важна насочваща функция, били построени много португалски селища, а това довело до

¹ Търговски пунктове

² Подправка, подобна на черния пипер

³ Каналът бил тържествено открит през 1869 г.

⁴ Военни бази, пазещи търговските зони

колонизацията на Гвинея и Конго. Португалските крепости се извисявали из африканското крайбрежие от Сеута до Бенгуела и от Лоренсу Маркиш до Малинди, като успели да оцелеят онези от тях, чийто условия за отбрана позволявали по-добра съпротива срещу нападения. Много от опорните точки били съсредоточени в Ангола, тъй като там възможностите за корабоплаване били доста тежки, а това довело до необходимостта от естествена защита по пътя към Индия. Много от селищата между Аргим и Заир пък се самоизолирали, тъй като интересът към тях намалял вследствие не толкова благоприятното им местоположение. В Мароко някои от крепостите били загубени, но Сеута запазила стратегическата си функция още дълго време.

Архипелагът на Зелени нос (Кабу Верди), съставен от няколко по-големи острова като Сау Тиягу, Буавица, Фогу и Сау Николау, бързо бил колонизиран и придобил статут на португалско владение, където се отглеждали предимно кафе и индиго. В Португалска Гвинея конкистадорите се заселили в Кашеу, Жеба, Фарин и на остров Бисау, образувайки четириъгълник, който се превърнал в ядро на експанзията в района. Център на португалската инвазия на Сау Туме и Принсипи станал град Рибейра, където била построена голяма корабостроителница. Ангола била най-обширна сред африканските колонии на Португалия. Особено важен бил форт Луанда – притегателно място с естествено защитено пристанище и огромен пазар на стоки и роби. Колонизирането на Ангола било свързано с тропическото земеделие, добива на скъпоценни камъни и слонова кост, както и с търговията с безправни чернокожи, която носела огромни печалби на Короната. Колонията се разрастнала на юг към нос Добра Надежда и към вътрешността по долината на река Куанза, където били построени нови фортове. От началото на XVII в. Ангола вече в много по-малка степен изпълнявала ролята на земеделска колония, като придобила характер на предимно търговска фактория. По същото време била поставена и нова геостратегическа цел – обособяването на обширна португалска колония, свързваща Ангола с брега на Индийския океан. Ето защо територията и била значително разширена на изток, за да бъдат достигнати мините на Мономотапа¹. Важна роля за разширяването на колонията към Индийския океан изиграл Енкоже – ключов пункт и център на търговията със слонова кост. Обединяването на Ангола и Мозамбик в общо владение щяло да елиминира значението на Южна Африка, която била контролирана от холандски и английски части. Португалските губернатори на Ангола обаче надценили роботърговията, което им попречило да се съсредоточат върху разширяването към вътрешността.

Колонизацията по източния бряг на Африка протекла по различен начин и в друга геополитическа обстановка. Първоначално били построени няколко форта като Суфала, Килуа и Мозамбик, които осигурявали връзката с португалските пристанища в Азия. Португалските окупатори бързо се заловили със задачата да изградят мрежа от пътища, които да свържат търговските центрове с океана. Впоследствие те се опитали да завладеят златните находища² на Мономотапа и за целта построили селищата Тете и Сена при река Замбези. Форт Мумбаса пък се превърнал в база за португалската експанзия в Мозамбик. Португалските владения се разположили между 20° и 8° ю.ш., а стопанският профил на колонията се определял от търговията със слонова кост, кехлибар и роби, както и от развитието на растениевъдството в плодородната долина на Замбези.

¹ Мономотапа е област на територията на днешен Мозамбик

² Оказало се, че районът бил беден на злато

Независимо от добрите перспективи, които предлагал, африканският континент продължавал да играе второстепенна роля, като едновременно подпомагал колонизацията в Южна Америка и изграждането на морско-търговската система в Ориента. Към средата на XIX в. обаче империята в Далечния Изток била само романтичен спомен, а Бразилия – независима държава, враждебно настроена към Португалия. Тъкмо тогава Африка била преоткрита и икономическата ѝ роля нарастнала значително. Геополитическата ситуация обаче била сложна, тъй като самата Португалия била раздирана от вътрешни конфликти, а и срещала сериозна конкуренция от Великобритания, Франция, Белгия и Германия. Португалският проект за създаване на колониално владение върху една обширна територия на юг придобил ясни очертания и завършен вид във време, когато на континента активно започнали да проникват и други европейски сили, които били улеснени от технологичните си възможности и прогресивните си идеи.

Португалците имали предимството, че първи сред останалите колонизатори предприели действия за заселване, преди всичко в южните тропични области на Африка. Колониалната геополитика през XIX в. включвала изграждане на промишлени предприятия и разширяване на територията навътре към сушата. По този начин през 30-те години века започнал своеобразен ренесанс в географските открития на Португалия в Африка – нов етап от колониалната португалска геостратегия на континента, дълго време подценяван заради ориенталските подправки или бразилското злато.

Идеята за запазване и разширяване на презморската империя, която вече била сведена почти изцяло само до африканските ѝ владения, получила гореща подкрепа от португалското общество, което виждало в Африка единствена възможност за възвръщане на старата национална слава на влиятелна морска сила. Започнала кампания с цел насочване на общественото мнение към отвъдморските въпроси, засягащи създаването на обширна колониална империя на континента. През 1839 г. било образувано сдружение, наречено Морска и Колониална Асоциация, създадено предимно от офицери от военоморския флот и сухоземните войски, които добре познавали африканските територии. Важна стъпка в тази насока било изграждането на Лисабонското географско дружество¹, което се радвало на огромна популярност, а също и възстановяването на Отвъдморския съвет², представляващ консултативен орган на колониалната администрация. Важна роля изиграла и Националната португалска комисия за проучване и цивилизоване на Африка, като дейността ѝ имала решаващо значение за насочване на интереса към Африка. Ето как идеята за създаването на африканска колониална империя се превърнала в национален проект, подкрепен и от елита, и от обществото като цяло.

Португалия обаче отдавна не се славела като морска сила, нито пък Лисабон бил най-голямото европейско пристанище, така както било през XVI в. В средата на XIX в. вече било ясно, че добрите времена са останали в миналото и никой не желаел да се съобразява с португалските колониални интереси. Европа вече осъществявала своята индустриална революция и се нуждаела от суровините, които предлагала Африка. Използването на парните машини пък направило робите излишни – тема, подкрепена от идеалистите, смятащи робството за неприемливо посегателство върху човешките права. Тези хуманни възгледи намерили почва за развитие и в Португалия, като бил приет закон, забраняващ робството в португалските колонии.

¹ Организацията обединила писатели, учени, военни и морски командири и стратежи, индустриалци и търговци, чийто интереси били свързани със задморските въпроси

² Отвъдморският съвет бил създаден през 1643 г., но впоследствие прекратил дейността си

Въпреки военната и икономическата си слабост Португалия не се отказвала от смелия проект, касаещ създаването на обширна колония в Южна тропична Африка. Решаваща геостратегическа стойност придобила делтата на река Заир. Идеята за завладяване на региона все пак не била чужда и на останалите европейски държави, борещи се за контрол в центъра на континента. В 1876 г. била свикана Брюкселската конференция, на която заинтересованите страни трябвало да се споразумеят относно спорните територии. През 1884 г. бил подписан Заирският договор, който, основавайки се на историческите факти, признавал португалските права върху двата бряга на реката. Договорът обаче така и не бил ратифициран¹, което положило началото на португалското отстъпление в Африка.

На 15 ноември 1884 г. в Берлин се събрала международна конференция, на която трябвало да бъдат обсъдени всички проблеми, свързани с колониалната подялба на Африка. За съжаление на португалските делегати бил утвърден принцип, според който преимущество при реалното завземане на територии било за сметка на критерия за историческите права. След решенията на конференцията политическите партии в страната били силно загрижени, тъй като имали солидни икономически интереси в колониите. “Африканският въпрос” вече бил проблем на националното достойнство. Проектът за окупиране на зоната между Ангола и Мозамбик, т.е. за изграждането на единна, подвластна на Португалия, територия между Атлантическия и Индийския океан, придобил важно геостратегическо значение².

Година по-късно с френското правителство бил подписан Гвинеийския договор, чрез който Франция признавала португалските права върху земите, към които Португалия се домогвала. В замяна на това тя трябвало да се откаже от областта на север от Гвинея до река Казаманса, която била окупирана от португалски войски. По-късно бил подписан договор и с Германия, според който Португалия отстъпвала територии, намиращи се под нейно влияние, но за сметка на това признавала легитимността на проекта. Против тези договори обаче била Великобритания, изтъквайки, че португалците не разполагат с достатъчно военна сила, за да поддържат реда в региона. Проблемът не успял да придобие международен характер, каквото било португалското желание, но довел до скъсване на дипломатическите отношения с Англия. Останали сами в преговорите срещу далеч по-силен съперник португалските дипломати подписали споразумение, което не позволило свързването на двата океана в обща португалоезична област. В края на XIX в. бил предложен окончателен договор, който бил доста унижителен. Португалците били принудени да го подпишат и по този начин бил сложен край на конфликта. Като следствие били очертани границите на Ангола и Мозамбик, които по-късно претърпели незначителни промени.

Португалия очевидно вече нямала нужния авторитет. От значителна морска сила сега тя притежавала само няколко африкански колонии, които обаче не съставлявали единна, неразпокъсана територия и това я поставяло в неизгодна позиция. Към началото на XX в. по всичко изглеждало, че африканската зона на империята е напълно изчерпана.

През 1910 г., в нощта между 4 и 5 октомври, в Лисабон бил извършен държавен преврат, вследствие на който монархическият режим бил свален. Първата Португалска Република имала кратък живот, който се

¹ Заирският договор бил подкрепен от Англия, но Франция и Белгия се противопоставили, поради което под натиска на Бисмарк и евентуален конфликт с Германия, англичаните решили да не го подписват. Територията около реката станала лично владение на белгийския крал Леополд II, а днес е независима държава (Демократична република Конго)

² Този проект станал известен като “Розовата карта”, тъй като по време на Берлинската конференция била изготвена карта на колониалната подялба на Африка. На картата районите, които трябвало да принадлежат на Португалия, били отбелязани в розов цвят.

характеризирал с политическа и икономическа слабост. На 28 май 1926 г. бил организиран нов преврат, който заменил стария режим с военна диктатура до 1933 г. Начело на страната тогава застанал Антониу ди Оливейра Салазар – най-противоречивата политическа личност в новата история на Португалия. Салазар поставил основите на “Новата държава”¹, която управлявал до смъртта си през 1968 г., превръщайки я в една от авторитарните страни в Европа.

Във външната си политика Салазар отделял особено внимание на португалските задморски територии. По време на неговото управление африканските колонии получили статут на задморски провинции, управлявани от генерал-губернатори, и били смятани за неотделима част от националната територия. Това предизвикало остри реакции от колониални държави като Великобритания, Франция и СССР.

След края на Втората световна война антиколониализмът бил наложен като фундаментален принцип от страна на ООН и това дало тласък на движенията за независимост на колониите в Африка. Първата фаза от процеса на деколонизацията, касаеща португалските колонии на континента, приключила към 1961 г., когато конфликтът навлязал в нов етап – на партизанската война. Тя получила материална и морална подкрепа от много държави и породила негативни настроения към Португалия.

Мястото на Салазар в управлението на страната заел Марсел Кайтану, който се ползвал с голям авторитет сред привържениците на диктатурата и същевременно бил идеолог на либерализма и привърженик на демокрацията от западен тип. Посрещнат с огромни надежди той не могъл да промени страната – икономически чудеса не се случвали, а политическите проблеми се задълбочавали. Основният въпрос във външната политика на Португалия, във време, в което противниците на колониализма вътре в страната все повече се увеличавали, касаел уреждането на отвъдморските въпроси и все още чакал своето адекватно решение. За изненада на наблюдателите португалските колонии в Африка се превърнали в независими държави не вследствие на военна загуба, а заради революция в метрополията, която довела до важни промени в развитието на Португалия.

Революцията избухнала в Лисабон на 25 април 1974 г. и получила широка подкрепа от страна на португалското общество. Революцията на карамфилите², както я нарекли, била дело на група военни – “Априлските капитани”, които били недоволни от сраженията водени в Африка и се противопоставили на правителството, а дотогава те били опората на този режим. По време на априлските събития две алтернативи касаели португалските колонии в Африка – контролирано самоопределение или незабавна независимост. Заради нежеланието на армията да защитава клауза, която самата държава вече смятала за изгубена, успех имала втората идея. Португалската администрация напуснала колониите без каквито и да било преговори и юридическо уреждане на въпроса, а това довело до окончателния край на Португалската задморска империя.

Колониалната експанзия в Африка била подпомогната от общата морска граница с Европа, удобното и местоположение, липсата на стабилна обществено-политическа организация и наличието на ценни природни ресурси. Португалците първи сред европейските колонизатори оценили икономическите перспективи, които предлагал континентът. Докато другите европейски държави с излаз на Атлантическия океан се подготвяли за отвъдморските си инициативи, португалските каравели вече обикаляли западното

¹ Estado Novo била Втората Република, определяна като корпоративна и националистическа държава

² Под радостните викове на населението по време на парада в Лисабон разбунтувалите се войници били дарявани с карамфили, които станали символ на събитията от пролетта на 1974 г.

африканско крайбрежие. За португалските нашественици особено доходна се оказала търговията с роби. Чернокожото население насилствено било отправяно към Карибските острови, Испанска Америка и Бразилия, като работна ръка в многобройните памукови, захарни, тютюневи и кафеени плантации.

Колонизацията на Африка била ръководена от няколко европейски държави, които се разпореждали по тези земи чак до средата на XX в., когато геостратегическото значение на континента вече не било така голямо. Европейските представители на конференцията в Ялта (1945) прокарали съвременните граници между африканските държави, непочиващи на каквито и било етно-конфесионални признаци, което създава сериозни геополитически проблеми и определя многобройни огнища на напрежение в съвременното.

Най-голяма на континента била колониалната империя на Великобритания. Английските владения обхванали почти цяла Източна Африка¹, което било с цел координиране на комуникациите с най-важната британска колония – Индия. На юг бурите² и англичаните претендирали за голяма и богата на скъпоценности област, което довело до военен конфликт³. Франция окупирала района на Атласките планини⁴ и превърнала в своя собственост по-голямата част от Западна и Екваториална Африка. Германия присвоила някои все още свободни територии, най-важна сред които била Танзания. В централните части, богати на руди и диаманти, в плодородната долина на река Заир, било създадено Белгийско Конго. Италия присъединила Либия и Еритрея, докато испанците се настанили в района на Западна Сахара и Екваториална Гвинея⁵. Неколонизирани останали само Либерия⁶ и Абисиния (Етиопия).

Португалия последна напуснала континента и била мерополитята, която се задържала най-дълго в Африка. Като португалоезични страни се обособили Ангола, Мозамбик, Португалска Гвинея (Гвинея Бисау), Зелени нос и Сау Туме и Принсипи. Бившите португалски колонии заемат обща площ над 2 млн кв.км (6 % от площта на Африка), което е над 20 пъти повече от територията на някогашната метрополия. Португалска Африка представлява нехомогенен район, тъй като субектите, които се отнасят към това пространствено понятие, нямат общи граници и обхващат отделни части от континента. В процеса на деколонизация подвластните на Португалия области били подпомагани във военно и икономическо отношение от някогашните комунистически страни. Заедно с Португалия, Бразилия и Източен Тимур като независими държави те членуват в Организацията на португалоговорящите страни. *Comunidade dos Países de Língua Portuguesa*⁷ е общност, създадена през 1996 г., с цел да организира сътрудничество и съвместни действия в различни области, като предприема цялостно изследване на основните политически и икономически въпроси, пряко засягащи страните-членки. Организацията е създадена като средство за заздравяване на сътрудничеството между членуващите държави в преследването на общи интереси от областта на културната, икономическата, социалната, научната и правно-институционалната сфера.

¹ Британско владение били и някои други държави като Сиера Леоне, Бенин и Нигерия

² Така били наричани холандските заселници в Южна Африка

³ Англо-бурската война (1899-1902) завършила с победа за Великобритания, която превърнала Южна Африка в своя колония

⁴ Област в Северозападна Африка, където най-важна била колонията Алжир

⁵ Територията на Испания днес продължава и в Мароко, където нейна собственост, като анклави, са градовете Сеута и Мелия

⁶ Либерия била изкуствено създадена като държава от свободни от робство чернокожи, които имигрирали от Америка

⁷ Community of Portuguese Speaking Countries (CPSC)

Отделни общности, наречени лузофонски¹, помагат на тези страни да разширят влиянието си в международните институции и форуми чрез съвместни политически и дипломатически действия.

Оттеглянето на Португалия от Африка представлявало логичен край на един исторически процес, който започнал през епохата на Великите географски открития. Португалците надценили своите възможности, но претендирали, във връзка с историческото си право, за контролиране на доста обширни територии. Доходната търговия с роби и слонова кост и опитите за добиване на злато, сребро и диаманти, подценили цивилизаторската роля на колонизаторите. Дезорганизираното стопанство на метрополията, вследствие неуспешната политика, водена от Салазар и неговия наследник, определило икономическата слабост и на колониите. Португалия не изживяла промишлена революция, нямала нито силна буржоазна (търговска) класа, нито влиятелно хуманитарно движение. Промените, които обхванали Западна Европа през този период, не засегнали Португалия и тя останала непроменена, пренасяйки в XX в. трудовите обичаи на XIX в. Всъщност поддържането на португалските претенции за огромните хитнерланди (задземия) на Ангола и Мозамбик било възможно само защото другите колониални държави не искали да видят тези земи в ръцете на съперниците си.

Разпадането на задморската империя отворило празнина в националното съзнание. Нов политически курс бил предложен на Португалия през 1986 г., когато тя станала член на Европейската общност². Церемонията по присъединяването се състояла в манастира Жеронимуш, за да подчертае историческия характер на този избор³. Членството на Португалия в Европейския съюз наложило осъществяването на дълго чаканите промени във всички сфери на обществения живот⁴.

¹ Името произлиза от наименованието на първите обитатели на Португалия – племената лузитани (лузи)

² Подобно на България и Португалия преживяла близо половинвековен авторитарен период. Приемането и в Обединена Европа окончателно отхвърлило опасността от диктатура.

³ По време на колониалното величие на Португалия кралският дворец бил преместен в Жеронимуш, съвсем близо до брега на океана, което символизирило морското и могъщество

⁴ Структурните промени на икономиката в Португалия протичат сравнително бавно, тъй като страната трудно се справя с грешките на миналото си. До приемането на новите страни-членки през 2004 г., според редица показатели, Португалия бе най-слабо развитата държава от ЕС